

**РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ
ПРОСТОРІ КАВКАЗЬКОГО РЕГІОНУ ТА ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я В 50–60 РОКАХ ХVІІІ СТ.**

Ткачук Анатолій Петрович,

к. і. н., доцент

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна

Анотація: У статті викладено результати аналізу основних причин російсько-турецького протистояння через оцінку геополітичних пріоритетів обох держав на різних етапах їхнього розвитку. Головну увагу звернено на розгляд основних чинників ескалації конфлікту напередодні російської анексії Кримського ханства. Акцентовано увагу на зіткнення геополітичних інтересів Росії та Османської імперії в кавказькому регіоні на тлі російсько-турецького антагонізму в Північному Причорномор'ї.

Обґрунтовано тезу, що однією з вагомих причин формування передумов нової російсько-турецької війни стало те, що Белградський мир 1739 р. не вирішив ключових проблем в регіоні. Відповідно до його результатів, Росія не могла досягнути здійснення своїх геополітичних і економічних домагань. Османській імперії, зі свого боку, не вдалося встановити гегемонію на Кавказі та зберегти в Північному Причорномор'ї відносно комфортне для себе становище, яке склалося після невдалого Прутського походу російської армії 1711 р.

Окреслено головну суть, способи та методи експансії Російської та Османської імперій на територію Кавказу.

Ключові слова: анексія, Кримське ханство, Османська імперія, Північний Кавказ, Північне Причорномор'я, Російська імперія, російсько-турецькі війни.

Московсько-турецьке протистояння було одним з головних чинників, що визначали зміст геополітичних процесів в євразійському порубіжжі починаючи з середини XVII ст. В 50–60-х роках XVIII ст. ескалація російсько-турецького конфлікту суттєво загострилася особливо після того коли в основі взаємовідносин Російської та Османської імперії постало «кримське питання».

Туреччина й Московія формувалися й розвивалися в близькому географічному сусідстві і в їх історії можна знайти чимало спільного. Після нищівної поразки від Тимура в 1402 р. османи на чолі з Баязидом I швидко оговтавшись продовжили приєднання нових земель і вже до кінця XV ст. вийшли за межі своїх етнічних кордонів. Схожі процеси відбувалися і в Східній Європі де в ході об'єднавчого процесу на початку XVI ст. постала Московська держава. Її правителі одразу стали на шлях зовнішньої експансії та створення євразійської імперії. Територія Московії розширювалася переважно на схід, в першу чергу в межі проживання етнічно, релігійно й лінгвістично близьких до турків-османів тюркських народів, які сповідували іслам. Уже в другій половині XVI ст. державність Казанського, Астраханського і Сибірського ханств було ліквідовано а їхню територію анексовано. Османи, в свою чергу, захоплюючи Арабський Схід і Закавказзя, головного удару завдавали все ж на Захід, поглинаючи землі, де жили християнські, переважно слов'янські народи, що сповідували православ'я. Болгарські царства, Сербське і Боснійське королівства не змогли протистояти турецькій агресії. Так в одному часовому просторі формувались дві євразійські імперії, наближаючи одна до одної кордони своїх володінь.

В 1492 р. між Османською імперією та Московією були встановлені міждержавні відносини хоч спільних кордонів поміж ними на той час не було. Навіть перше російсько-турецьке військове зіткнення в районі Астрахані 1569 р. не було пов'язане з якимись взаємними територіальними претензіями. Жодних серйозних зазіхань на землі Московії в другій половині XVI – першій половині XVII ст. ні османи, ні їхні васали кримські татари не декларували. Ствердившись в Криму, османи на інший ординський спадок не претендували, і

північно-східний напрям на той час не входив до сфери їхніх головних зовнішньополітичних інтересів [1, с. 68].

Російсько-турецька війна 1672–1681 рр. не сприймалася з ентузіазмом ні турками, ні московитами. Вона завершилася Бахчисарайським миром, який вперше офіційно зафіксував спільний кордон між Московією і Османською імперією, що проходив, в основному по Дніпру, залишаючи землі між Дніпром і Бугом незаселеними [2].

Московські правителі наприкінці XVII ст., незважаючи на тривалу війну, мали надію, що подальші відносини з Османською імперією можуть складатися мирно, що «можна з султаном турським мир надійний чинити» [3, с. 27].

Водночас російський цар Петро I захопився ідеєю виходу його держави до Чорного моря і можливістю створення в його акваторії свого морського флоту. Захоплення Азова (1696) відкривало для Росії перспективи ствердження в Азово-Чорноморській басейні. Цар бажав продовження війни і завоювання Керчі. Однак провал Прутського походу московитів, повернення туркам Азова і ліквідація російської азовської флотилії відновили в регіоні попередню геополітичну рівновагу між державами, що в 1720 р. засвідчив «Вічний мир».

Територіальні претензії до Османської імперії і заяви про необхідність взагалі знищити цю державу з вуст офіційних осіб вперше прозвучали в Росії за правління Анни Іванівни. В результаті війни 1735–1739 рр. до російських володінь було включено лише Азов, а весь османо-російський прикордонний район проголошений нейтральним і демілітаризованим.

Не отримавши якихось серйозних здобутків за умовами Белградського миру 1739 р. Росія перейшла від військових акцій до економічних, дипломатичних і дестабілізаційних методів вирішення кримської та причорноморської проблеми.

Османська імперія в середині та другій половині XVIII ст. переживала непрості часи. Насамперед це було пов'язано з занепадом військово-ленної системи – основи господарського, політичного, військового життя держави. До того ж ускладнилися внутрішньополітичні проблеми, пов'язані з активізацією

національно-визвольних рухів на грецьких, сербських, болгарських, албанських і інших захоплених турками територіях. Загальна криза відбилася на боєздатності армії. На війну з Росією в 1768–1774 рр. вдалося зібрати ледь четверту частину загонів сипахів. Яничари фактично з високопрофесійного війська перетворилися в зброю двірцевих угруповань. Відставав від європейського рівня і османський флот.

В зовнішній політиці Стамбула домінувало суперництво з Персією на Кавказі та в Малій Азії, яке, втім, до широкомасштабних військових зіткнень не доходило. Цікаво, що кримський хан Арслан-Гірей (1748–1756), одержав подяку від турецького султана за дотримання умов дружби і приязні з Російською державою. Звісно, набіги кримських татар не припинялися, проте вони вже не мали систематичного характеру і організовувалися насамперед місцевими князями власними силами. Водночас набіги на кримські землі здійснювали запорозькі і донські козаки, а також підвладні Росії калмики. У зв'язку з цим обширні території Запорожжя заселялися повільно. Османські ж і кримські землі, що межували з російськими і українськими, також фактично стали своєрідною смугою відчуження. Території Придністров'я та Херсонщини практично були не заселеними. Землі між Бугом і Дністром майже не освоювалися Туреччиною і адміністративно навіть не входили до її складу. П. Румянцев у 1765 р. відмічав «турки і татари... на цих степах ніяких поселень не заводять» [4, с. 42].

За таких обставин російська сторона значно активізувала підривну роботу для посилення етнічних протиріч всередині ханства. Через низку причин об'єктивного (розбіжності в культурі, мові, способі життя й господарстві) і суб'єктивного (значна економічна залежність від Росії, постійне зіткнення з російськими підданими, складні взаємовідносини з жителями Криму) характеру, ногайські татари, які становили біля 40% населення Кримського ханства і займали всю його територію за межами півострова, більше схилилися до дотримання добросусідських відносин з Росією, ніж кримські татари. Саме ці протиріччя досить успішно почали використовувати російські агенти. Так в

1753 р. Едісанські мурзи Канай і Шинкуша прислали до Петербургу свого посланця Хаджия Акай-Кутлу з проханням про прийняття їх із всім народом в підданство російській короні, заявляючи, що головні Буджацькі мурзи з ними погоджуються (Едісанська і Буджацька орди були найсильнішими в ногайців). Подібні спроби було повторено в 1758 р. Однак російський уряд не поспішав з рішенням резюмуючи, що «зміст їхніх листів такий, нібито ногайські правителі і едісанські та буджацькі мурзи шукали тут лише тимчасового прихистку через політику Крим-Гірей хана, а нам потрібно значно більше» [5, с. 611].

Дещо іншою була політика щодо кавказьких народів. Підданими Кримського хана в той час на Кавказі були адиги, що проживали на лівобережжі Кубані і залежність яких від Криму залишалася номінальною. Кавказці без особливого захоплення визнавали верховенство хана і намагалися проводити самостійну політику. Це провокувало постійні набіги на них кримських і кубанських татар. Шукаючи за такої ситуації певних противаг різні адигські племена стали заявляти про своє бажання перейти в російське підданство.

Традиційно кримські хани вважали своїми підданими і кабардинців. Відповідно до Белградського договору 1739 р. Кабарда визнавалася незалежною, «буферною» територією. Але всупереч положенням цього договору, кримські хани продовжували втручатися у внутрішні справи Кабарди, вимагаючи від неї сплати данини. В 1750 р. із Петербурга на адресу турецького уряду був направлений офіційний протест у зв'язку з постійним втручанням кубанського сераскера в кабардинські справи і діяльністю турецьких агентів в Кабарді та Дагестані, які переконували місцевих правителів прийняти турецьке підданство і виступити проти Росії. Російська імперія теж активно втручалася у справи Кабарди. На початку 50-х років туди були відіслані майори І. Барковський і П. Татаров із загонами у 400 солдат. Окрім своєї офіційної місії щодо примирення ворогуючих угруповань знаті, російські емісари вивчали Кабарду як один із важливих театрів військових дій у випадку війни з Туреччиною чи Іраном. Ці дії російського уряду однозначно

сприймалися в Туреччині і Кримському ханстві як втручання у внутрішні справи Кабарди.

Отож, в 50-х роках XVIII ст. йшло вперте суперництво між Росією та Османською імперією й Кримським ханством за гегемонію в Північному Причорномор'ї та на Кавказі. Лише постійний перебіг малих і великих європейських війн в 1740–1750 рр. відкладав подальші спроби Росії вирішити ті завдання, які вона ставила перед собою в ході війни 1735–1739 рр. [6, с. 178].

Наприкінці 50-х рр. османи приступили до формування сприятливого зовнішньополітичного фону перед початком нового зіткнення з Росією. Враховуючи, що традиційними суперниками Османської імперії були Іран, Австрія, італійські держави, а в ході Семилітньої війни 1756–1763 рр. союзником Росії виступила і Франція, Стамбул розпочав переговори про союз із Пруссією. Договір був підписаний у 1761 р. Але вихід Росії з війни з Пруссією і укладення російсько-пруського союзного договору зруйнували плани Стамбула.

В Кримському ханстві ситуація була схожою особливо коли в 1758 р. до влади прийшов новий хан – Крим-Гірей політика якого мала антиросійське спрямування. Новий хан в 1758–1759 рр. проводив активну діяльність в Кабарді, намагаючись безуспішно схилити її князів до виступу проти Росії. В рамках укладеного осmano-пруського договору в Бахчисараї велися переговори між ханом і представником прусського короля про конкретні військові акції кримських татар проти Росії та Австрії. Крим-Гірей готовий був виставити 16-ти тисячний корпус татарської іррегулярної кінноти. Проте вихід Росії з війни з Пруссією перекреслив плани спільних пруссько-турецьких дій.

Отож, політика причорноморських держав в 50–60-х рр. XVIII ст. нагнітала напругу в регіоні і приводила до поглиблення взаємних протиріч. При цьому основна причина формування передумов нової російсько-турецької війни полягала в тому, що Белградський мир 1739 р. не вирішив ключових проблем в регіоні. Відповідно до його результатів, Росія не могла досягнути реалізації своїх геополітичних і економічних устремлінь. Османській імперії, зі свого

боку, не вдалося встановити гегемонію на Кавказі і зберегти в Північному Причорномор'ї відносно комфортне для себе становище, яке склалося після невдалого Прутського походу російської армії 1711 р. Кримське ханство, в свою чергу, не лише не забезпечило собі геополітичної і економічної вигоди - воно взагалі втратило статус самостійної сторони конфлікту і, з усією очевидністю, перетворилося із суб'єкта політичного процесу в його об'єкт.

Є підстави стверджувати, що в планах Петербургу відразу після завершення війни з Пруссією у 1763 р. була підготовка до війни з Османською імперією за Північне Причорномор'я та Північний Кавказ. За тих умов це могло означати лише одне – прагнення зруйнувати існуючу на той час систему військово-політичної та релігійно-ідеологічної залежності Кримського ханства від Османської імперії. Не випадково майже відразу після сходження на російський престол Катерини II, їй було представлено відому доповідь канцлера М. Воронцова «Про Малу Татарію». У ній канцлер відмічав, що сусідство кримських татар «для Росії набагато шкідливіше, ніж Порту Оттоманської; вони є схильними до грабунків і злочинств, майстерні в швидких і неочікуваних військових нападах, а до останньої з турками війни наносили Росії відчутну шкоду і образи частими набігами, захопленням у полон багатьох тисяч жителів... Росія змушена для захисту і безпеки своєї утримувати проти них оборонні лінії із великою чисельністю війська і перебувати, ніби під час війни, у стані бойової готовності.» У зв'язку з цим Воронцов робив висновки, що «півострів Крим місцезнаходженням своїм настільки важливий, що дійсно може вважатися ключем російських і турецьких володінь; до того часу, поки він залишається в турецькому підданстві, він завжди буде небезпечним для Росії, і навпаки, коли б він знаходився під владою Російської держави, чи не був би залежним від когось, то не лише безпека для Росії надійно була б утверджена, але тоді знаходилося б Азовське і Чорне море під її владою» [7, с. 150].

В цей час Росія активізувала свої дії й на Кавказі. Весною 1763 р. в урочищі Моздок розпочалося будівництво однойменної фортеці. Вона стала

ключовою у Кизлярсько-Моздокській лінії укріплень, яка в той час створювалася. Завдяки своєму розміщенню ця фортеця повністю контролювала найбагатші пасовища князів Великої Кабарди і, за словами Крим-Гірея, знаходилася на такому місці, яке «є єдиним вільним для проїзду і сполучення дагестанців з кубанцями і кримцями». Якщо вона буде добудована до кінця, то «будь-яке сполучення у татар з дагестанцями зовсім буде перерване». Фортецю добудували в 1765 р., розмістивши там 40 гармат і потужний гарнізон.

Водночас і Османська імперія посилювала укріплення та гарнізони своїх північно-причорноморських і кавказьких оборонних ліній. В 1761 р. між Стамбулом і Берліном був укладений союзний договір, спрямований проти Росії та Австрії. Крім того, кримський хан в 1759 р. перевів частину ногайців із Буджака на лівий берег Дніпра і поселив їх між річками Білозеркою та Рогачиком, що було заборонено Белградським договором. Користуючись тим, що будівництво Моздока викликало незадоволення кабардинських князів, Крим-Гірей в листопаді 1763 р. запевнив їх, що «якщо вони з російською стороною мають зв'язок через поселення в урочищі Моздок, то він, хан, обіцяє не допустити їх до цього силою» [8, с. 115–116].

Це послугувало підставою для звернення ряду князів Великої Кабарди наприкінці 1764 р. до кримського хана з проханням зруйнувати Моздокську фортецю попри те, що вона була побудована на російській території.

Отож, обидві сторони готувалися до війни, яка ставала неминучою. Погляди істориків на назриваючий конфлікт різняться між собою. Наприклад, В. Возгрін вважає, що Османська імперія і Кримське ханство стали жертвою неспровокованої агресії з боку Росії, яка знищила самобутню цивілізацію на півострові [9]. А. Фішер робить висновок, що поряд з економічними причинами постійного тиску Росії на Крим, був досить сильним елемент своєрідної помсти з боку росіян за багато століть кримської агресії [10].

Відповідно з домінуючою в сучасній російській історіографії імперською концепцією саме в Північному Причорномор'ї в той період найінтенсивніше йшов процес розширення Російської імперії до своїх «природних»

геополітичних кордонів. Така позиція не є новою оскільки схожі погляди обстоював ще в XIX ст. російський дипломат і публіцист А. Жоміні, найближчий соратник канцлера А. Горчакова. Він відмічав, що зовнішня політика Катерини II багато в чому визначалася саме геополітичним становищем Росії. «Задихаючись у своїх територіальних межах між Швецією, Польщею, татарами й турками, Росія прагнула розширити і досягнути своїх «природних кордонів» і моря. Всі імперські держави були утворені в силу цього закону» [11]. Отож, основною причиною протистояння Росії і Туреччини було об'єктивне прагнення першої до розширення своїх кордонів, а другої - недопущення відторгнення своїх периферійних територій, які опинилися у сфері геополітичних інтересів Росії. Кримське ханство (як і Кабарда, Осетія, Молдавія, Валахія та інші землі) виявилось об'єктами у чужій геополітичній грі. Уже з часу анексії Росією Гетьманщини ханство могло або залишатися в орбіті інтересів Османської імперії, або потрапити до сфери інтересів Російської імперії [12, с. 179].

Таким чином, ескалація російсько-турецького конфлікту не випадково припала саме на середину XVIII ст. Є всі підстави вважати, що причини російсько-турецького антагонізму у 50–60-х рр. лежали, перш за все, у невирішеності проблеми Причорноморського і Кавказького регіонів, які з початку XVIII ст. перетворилися фактично в зони проникнення і освоєння для обох імперій. Стамбул повинен був вирішити для себе проблему Причорноморського і Кавказького регіонів, а разом з тим – одержати важелі впливу в Речі Посполитій як ключовій державі для протидії прямим антиосманським крокам як з боку Росії, так і з боку імперії Габсбургів. Російська імперія теж за будь-яку ціну прагнула розширити свою територію одержавши можливість контролювати Кримський півострів [13].

Що стосується самого Кримського ханства, то в даний час воно самостійної ролі вже не відігравало, а його майбутнє визначала політика Петербургу і Стамбула.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бальфур Джо Патрік. Століття Османської імперії: розквіт і падіння Турецької імперії. Нью-Йорк: Морроу, 1979. 638 с. URL: <https://archive.org/details/ottomancenturies0000kinr/page/n643/mode/2up>
2. Історія Османської імперії. URL: <http://surl.li/pvfdi>
3. Письмо Петра I князю Федору Юрьевичу Ромодановському от 31 мая 1696 г. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том 1 (1688–1701). Санкт-Петербург: Издатель: «Государственная типография», 1877. 998 с. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1700-1720/PetrI/RA/4/text.htm>
4. Письмо П. А. Румянцева генерал-майору Е. А. Щербинину о защите южной пограничной линии. От 1 октября 1765 г. П. А. Румянцев: Сборник документов и материалов. Под ред. П. К. Фортунатова. 1953. Т. 2. 1768–1775. 864 с. URL: https://imwerden.de/pdf/rumyantsev_dokumenty_tom2_1953__ocr.pdf
5. Постановление русского правительства об отношениях с Крымским ханством от 8 ноября 1758 г. Новосельский А. А. Документы по истории России XVIII в. 1957. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_005631057/
6. Маркова О. П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. URL: https://dir.orenlib.ru/bd/bd_nepluev/pdf/okrugenieinravi/russia/russia.pdf
7. Доклад канцлера М. И. Воронцова «О Малой Татарии» от 9 ноября 1762 года. 1957. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book471943/#page/322/mode/lup>
8. Масаев М. В. Присоединение Крыма к России. Симферополь: Таврида, 1997. 220 с.
9. Возгрін В. Анексія Криму Російською імперією. *Кримськотатарське питання*. 1999. № 4. С. 3–25.
10. Фішер А. Російська анексія Криму. Київ: Ніка-Центр, 1998. 180 с.
11. Из рукописи А. Г. Жомини о внешней политике Екатерины II. 1837. URL: <http://surl.li/qirax>
12. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях. НАН

України. Інститут історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с.

13. Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. Київ: Твім інтер, 2000. 335 с.